

Bottlik Zsolt

**A németek etnikai földrajzi képének alakulása
a XVIII. században a Dunántúli-középhegység területén***

**Formation of the Ethnic Geographic Aspect
of Germans in the Territory of the Transdanubian Mountains
in the 18th Century**

The Transdanubian Mountains were depopulated in the Turkish era (mostly in the 16th century). The population of the territory started at the turn of the 18th century and reached its peak in about half a century. Catholic Germans constituted the majority of the settlers, which changed the ethnic aspect of the area to a great extent.

1. Bevezetés

Szent István királyunk uralkodása óta tudunk olyan német etnikai csoportokról, amelyek nagyban hozzájárultak az ország gazdasági, kulturális és társadalmi viszonyainak alakításához. Számottevő német népesség a XVIII. században, főként szervezett telepítések révén került a mai Magyarország területére. A korabeli célterületek elsősorban a déli országrész elnéptelenedett térségei, a Bácska, a Bánát, valamint a Tolnai-, Baranyai-domb-ság, illetve a Dunántúli-középhegység voltak. Ezzel nem csak a már korábban megindult etnikai sokszínűség fokozódott, hanem Európa két gazdaságilag különböző fejlettségi szintjén álló területének képviselői kerültek közvetlen kapcsolatba, békésen élve egymás mellett a mindennapi élet színterein.

A mai Magyarország területén is követhető tehát a német kisebbség történelmi jelenléte, amely elterjedési területe öt jelentősebb, többnyire nyelvszigetek, szórványok halmazából álló régióra osztható: 1. Nyugat-dunántúli határvidék, 2. Dunántúli-középhegység, 3. Baranya–Tolna, 4. Bácska-Solti sík, 5. Egyéb szórványok (főleg Békés, Pest és Somogy megyék területén). E területek közül választottam ki a Dunántúli-középhegység térségét mint a hazai németiség egyik jelentős településterületét. E régiók határai azonban – mint látható – nem követik a közigazgatási határokat.

2. A vizsgált terület

A kiindulási állapot a Dunántúli-középhegység „Magyarország kistájainak katasztere” című munka morfológiai felosztása (Marosi S.–Somogyi S. 1990), amely azonban nem esik teljesen egybe sem a környék németjeinek szállásterületével, sem pedig a települések közigazgatási határával, ami miatt az eredeti morfológiai lehatárolást kissé módosítani, bővíteni kellett. Így kerülhettek pl. a megfigyelési egységek közé olyan települések, melyeknek csak egy része (legtöbbször lakott külterületi helye) található a hegység területén. A hegyvidék közvetlen közelében lévő térségekben több, németek által is lakott települést jeleznek a források, ezért terjesztettem ki a vizsgálatokat ezekre a területekre is. (Pl. Vi-

segrádi hegység, Dunakanyar, Vác-pesti-dunavölgy). E módosítások ellenére a vizsgált területet továbbra is Dunántúli-középhegységnek nevezem.

Az adatsorok későbbi összehasonlíthatósága miatt nem vettem figyelembe a történelem során a közigazgatásban végbement változásokat. A mai közigazgatási beosztásból kiindulva vetítettem vissza tehát a korabeli adatokat. Ettől csupán Budapest esetében tértem el, nevezetesen az 1950-ben lezajlott átszervezések során a fővároshoz csatolt hat település (Albertfalva, Budafok, Békásmegyér, Kistétény, Nagytétény, Pesthidegkút) is külön megfigyelési egységet képez, mivel kivétel nélkül jelentős számban és arányban találhatunk lakosaik között a történelem során német anyanyelvűeket. Ugyanakkor a mai Budapest területére számított adatokat, a későbbi torzítások elkerülése végett, a fenti logika ellenére nem tettem a vizsgálat tárgyává.

E tanulmány célja, a hazai németek fent említett nagyobb települesterületének egyikét, a Dunántúli-középhegység területét kiválasztva, azokat a XVIII. századi folyamatokat, illetve elsősorban földrajzi vonatkozásait bemutatni, amelyek során lényeges változások történtek a térség etnikai összetételében, és amelyek a hegység etnikai térszerkezetének alakulásában meghatározóak a későbbi korszakokban is. Emellett el kellett különíteni azokat a települesterületeket, nyelvszigeteket, ahol a német anyanyelvű lakosok jelenléte tömörszerűen fogható föl, amelyek alapját képezhetik a további kutatásoknak, összehasonlítva a nemzetiségi lét különbségeit a szórványhelyzetben lévőekkel szemben.

3. Adatbázis

Az etnikai földrajzi kutatások által nagyrészt használt források, amelyekből a települések szintjén nyomon követhető a lakosság etnikai összetételének változása, két részre oszlik.

A középkor végétől van tudomásunk adózási összeírásokról, de azok közül csak az Acsády Ignác által publikált forrás használható, amely a Habsburg Birodalomba frissen beintegrált Magyarország népességét volt hivatva bemutatni. Ezek, bár igen sok fontos és érdekes adatot tartalmaznak, mégsem jelentettek olyan jellegű adatbázist, mint a XIX. század utolsó harmadában rendszeresen beindult hivatalos népszámlálások községsoros adatai (Dávid Z. 1980).

A Magyarország népességét a Pragmatica Sanctio korában bemutató – 1715-ös és 1720-as állapotokat tükröző (Acsády I. 1896) – forrás, igazodva a kor igényéhez, az adózó népességet írta össze háztartásonként. Itt a nemzetiségi hovatartozásra az adatfelvevő a lajstromba vett személy neve alapján következtetett. Ennek alapján sorolta az egyes embereket külön nemzetiségi kategóriákba. Ez ma már persze nehezebben lenne követhető, ám akkoriban a név többnyire fedte a nemzetiséget. Nehézséget, pl. a délszlávoknál az okoz, hogy szerbhorvát kategóriába sorolták őket. A vizsgálódási szempontból érdekes az is, hogy a nemeseket nem írták össze, igaz ott túlnyomórészt magyarokat találunk. (Dávid Z. 1957)

Az időben következő forrás a *Lexicon Locorum* 1773 az egyes településekben leginkább használatos nyelv(ek)et és vallás(ok)at is közli. Sajnos, az itteni etnikai információkat számszerűsíteni nem lehet, de kombinálva az előző kútfővel, valamint az első – II. József (1780–1790) által elrendelt – 1784–1787-es népszámlálással (Danyi D. – Dávid Z. 1960). megkönnyíti az etnikumok térszerkezetének XVIII. század végi vizsgálatát.

Hogy a fenti adatsorból készíthető térkép a felületkartogramok sorába beilleszthető legyen, el kell gondolkozni a forrás megbízhatóságán. Például: a lakónépesség hány százalékat érinthesi a következő minősítés: „Süttön a leginkább divatozó nyelv: a német”? Úgy gondolom, kellő bizonyossággal csak az jelenthető ki, hogy 100%-ot nem, már csak azért

sem, mert vannak olyan települések (a vizsgálni kívánt területen is), ahol kettő a divatozó nyelvek száma. (Bokod, Szomód vagy Kisbér) Sőt, olyan is akad, ahol három különböző nyelvű lakosságot találhatunk. Ezért azokat a településeket, ahol egy nyelvet ad a forrás, az 50,1–75%-os kategóriákhoz soroltam, merthogy legrosszabb esetben is 60–70% jelenthet abszolút többséget. Könnyebb a helyzet ott, ahol két, illetve három nyelvet ír a forrás, az ilyen esetekben a települések a 25,1–50%-os kategóriákba kerültek.

4. A célterület demográfiai jellemzői a XVIII. század elején

A 150 éves török hódoltságot megszüntető, a török kiűzését célzó felszabadító háborúk (1683–1699), valamint a Rákóczi-felkelés (1703–1711) kaotikus viszonyokat teremtettek Magyarországon.

A XVII–XVIII. század fordulójának mintegy emberöltőnyi időszaka nemcsak politikai, gazdasági, hanem demográfiai szempontból is igen zaklatott. Mondhatni, a korszak háborúinak pusztításait leginkább a lakosság számának csökkenésén lehet lemérni – jól-lehet a korabeli demográfiai források nem használhatók teljes mértékben. Az egyházi anyakönyveket nem vezetik következetesen, az adóösszeírások pedig nem terjednek ki a teljes népességre. Az Acsády-féle, már említett forrás hiányosságait többen is leírták már (Dávid Z. 1957; Faragó T. 1996), de az adataiból készített térkép, úgy gondolom, szemléltet valamit a fenti demográfiai folyamatokból. (*1. térkép*)

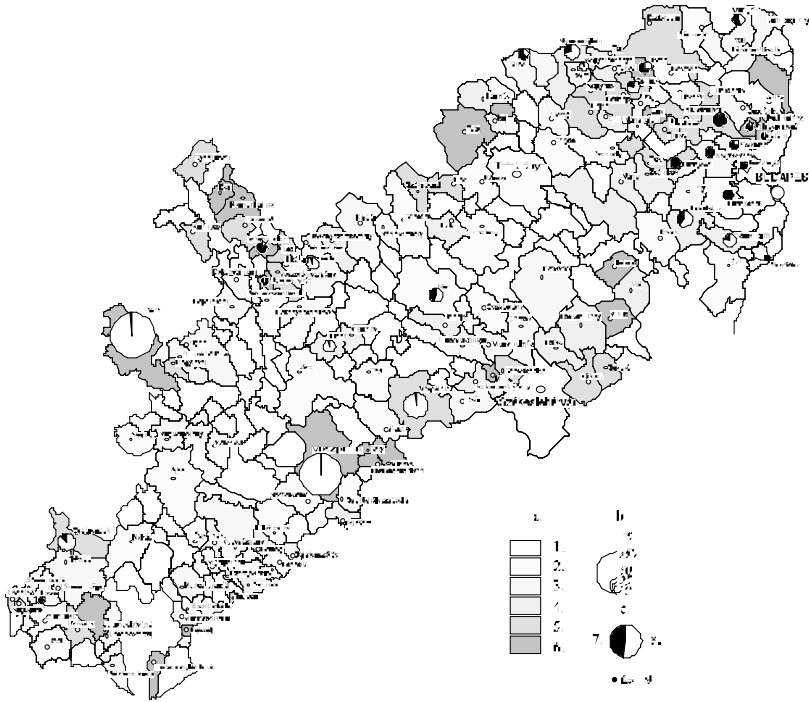
A térkép az adóköteles családfők km^2 -enkénti számát mutatja a települések mai területére vonatkoztatva. Amellett, hogy a mai települések közül sokat nem is említ a forrás, ritkán lakottnak mondható a hegyvidék. Az e területre vonatkoztatott átlag (1,48 családfő/ km^2) messze elmarad az ország sűrűbb nyugati területeitől (pl. a korabeli Sopron-vármegye 2,62-os vagy Vas vármegye 2,57-os családfő/ km^2 -es értékeitől) (Wellmann I. 1989). Ugyanakkor jelentős regionális különbségeket is észlelhetünk, miszerint van egy relatíve sűrűbben lakott körzet az egykori Esztergom vármegye déli, Esztergomi járásában, Dorog környékén, a Buda környéki településeken, valamint Székesfehérvár környékén, ami jól kirajzolja a korabeli fontos, Bécs felé futó közlekedési útvonalakat. E területek ellenpontjaként a hegység déli, délnyugati, illetve középső részén ritkábban lakott, szinte lakatlan területekkel találkozhatunk. A Bakonyban 118, ma létező községet nem is említ a forrás (ez a vizsgált terület településeinek 44%-a), további 52-ben pedig (ez a vizsgált terület településeinek 19%-a) átlag alatti az adóköteles családfők sűrűsége, összesen tehát a vizsgált terület településeinek 63%-a sorolható a fent említett ritkán lakott, illetve lakatlan területekhez.

5. A térség benépesítése a török kiűzése után

Ahhoz, hogy a vizsgált terület korabeli etnikai viszonyainak állapotát vizsgálhassuk, arra a kérdésre kell válaszolni, mely etnikai csoportok, honnan, milyen körülmények között, a célterület mely kisebb régiójába kerültek.

Az elnéptelenedett területekre – szinte nyomban a török Magyarországról való kiűzése után – történtek főleg szervezett földesúri, egyházi telepítések, elsősorban német területekről szerezték munkás kezeket. Ezek kezdetben főként az amúgy sűrűbben lakott térségeket érintették, amelyek a közlekedési útvonalak, illetve a Duna mentén találhatók. Az 1715-ös állapotot tükröző forrás összesen 27 településen jelez német nevű adózó népességet. A nemzetközi migráció egyébként nem volt ritka akkoriban. A kezdeti nehézségek

**Az adóköteles családfők sűrűsége
a Dunántúli-középhegység területén 1715-ben**

a = az adóköteles családfők száma km²-ként; 1 = lakatlan települések; 2 = <0,6; 3 = 0,61–1,00; 4 = 1,01–1,30; 5 = 1,31–2,00; 6 = >2,01; b = adóköteles családfők száma; c = az adóköteles családfők nemzetisége, nevük hangzása alapján; 7 = német nevű; 8 = egyéb nevű; 9 = a forrás által említett települések

után az 1720-as években, pontosabban az 1722/23-as Országgyűlés 103. tc.-ének alapján indul meg szervezeten a kolonizáció, és jóllehet három nagy hullámról emlékezik meg a szakirodalom, a telepítés általában a század végéig tartott. Irányukat tekintve pedig főként a lakatlan, illetve ritkán lakott térségek felé történek. (Schmidt, H. 1928)

Természetesen így is akadtak olyan régi települések, amelyek később soha nem népesültek be újra, mert nem találtak megfelelő telepéseket. Egyes települések lakatlansága átlagosan 150–200 évet tett ki. Ilyen település a vizsgált területen többek között Aka, Ácsteszér, Bakonybánk, Bakonyjákó, Bakonypölske, Döbrönte, Fenyőfő, Hánta. A legnagyobb falupusztulás egyébként a Balaton-felvidék területén következett be. (Mts 1991)

A puszták újratelepítése, illetve a török időkben elnéptelenedett faluhelyek benépesítése a korabeli birtokszervezés egyik leglényegesebb típusa lett. Ez a nagyarányú telepítő akció a vizsgált területen lévő települések mintegy 4/5-öd részét érintette. A térség birtok-

megoszlásának megfelelően a telepítő nagybirtokosok közül (több más család mellett) elsősorban az Esterházyakat, valamint a Zichyeket kell megemlíteni. Az egyháziak közül pedig a zirci apátság, a veszprémi, illetve az esztergomi püspökség járt az élen a telepítésben.

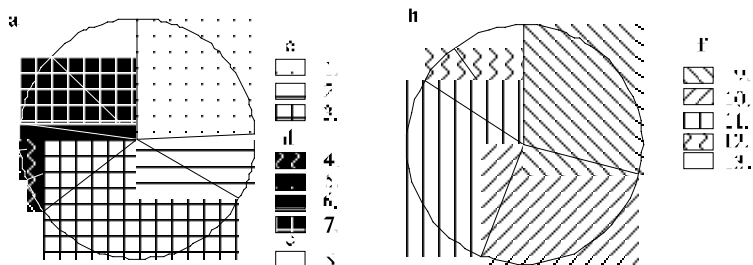
A történeti források alapján rekonstruálható a telepesek etnikai összetétele is. Ezek alapján elmondható, hogy a vendégeknek (hospeseknek) nevezett telepesek jelentős része német anyanyelvű, a szlovák és magyar anyanyelvűek mellett. (Pl. a történeti Veszprém megyében a telepes falvak kb. 3/5-ébe német telepesek költöztek.)

A németek többnyire a korabeli Német Birodalom legkülönbözőbb területeiről érkeztek, de jöttek az osztrák örökös tartományokból is. Többnyire olyan területekről vándoroltak el, ahol az életfeltételek nem voltak kielégítőek. Pl. a spanyol örökösödési háború korábbi elszázi-, rajna-vidéki frontterületeiről, de tudunk bajorfrank, württembergi, sőt sziléziai telepesekről is. Később pedig a már Magyarországon élő telepesek költöztek át a kedvezőbb feltételeket ajánló földbirtokos uradalmába. Ha azt is hozzátesszük, hogy a jövevények döntő többsége római katolikus vallású, világosan kirajzolódik előttünk a földbirtokosok telepítési politikája. Ami persze nem mindenütt jelentett egyet a telepesek jobbágyi engedelmségével. Az Esterházyak a Bakonyban lévő falvaikba csak és kizárólag németeket telepítettek.

A német anyanyelvűek telepítésének helyét és időpontját a 2. számú térkép szemlélteti, amelyen ezen kívül láthatók az 1715-ös Acsády féle forrás által lakatlannak, illetve ritkán lakottnak jelzett térségek, valamint a XVIII. végén feltételezhető német anyanyelvű lakosság száma, illetve területi elhelyezkedése. (1. ábra)

1. ábra

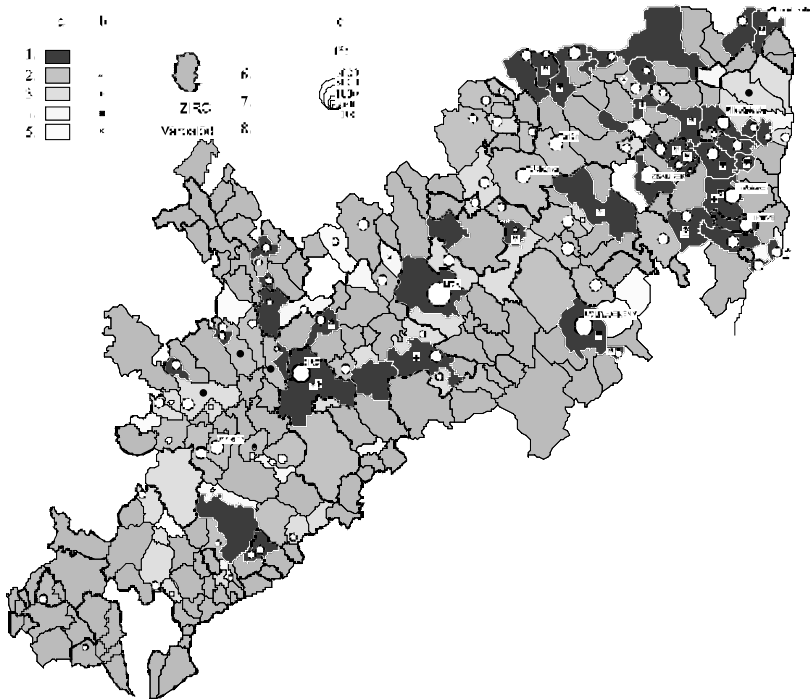
A telepítésben részt vevő birtokosok (a) és a telepítések időpontja (b)

c = a telepítésben részt vevő világi birtokosok; 1 = Esterházyak; 2 = Zichyek; 3 = egyéb főúri családok; *d* = a telepítésben részt vevő egyházi birtokosok; 4 = Veszprémi püspök; 5 = Esztergomi érsek; 6 = Zirci apát; 7 = egyéb egyházi; *e*: 8 = ismeretlen; *f*: a telepítések időpontja; 9 = 1720 előtt; 10 = 1720-as, 1730-as évek; 11 = 1740-es, 1750-es évek; 12 = 1760-as, 1770-es évek; 13 = 1780 után

A telepítésekben, mint azt már említettem az Esterházyakat, illetve a Zichyeket kell feltétlenül megemlíteni. Az Esterházyak a vizsgált terület mintegy 26 településére hívtak német anyanyelvűeket a tatai- és gesztesi járásokba, pl. az 1730-as és 40-es években telepítettek németeket Németország különböző részéből, elsősorban Agostyán, Baj, Dunaszentmiklós, Alsó- és Felsőgalla, Környe, Várgesztes, Vértessomló, és Vértestolna köz-

A Dunántúli-középhegység németiségének telepítése

a telepítés ideje a = először; b = másodsor; 1 = 1720 előtt; 2 = 1720-as, 1730-as évek; 3 = 1740-es, 1750-es évek; 4 = 1760-as, 1770-es évek; 5 = 1780 után; c = a német lakosság száma 1773/84-ben; 6 = az 1715-ös forrás nem jelzi a települést; c = a német közösségek nagysága; 7 = >1500 fő; 8 = >3000 fő

ségekre. Általuk kerültek németek emellett a zirci járás több településébe (pl. Bakony-szombathely, Súr), valamint Veszprém vármegye északi térségeibe többek között Bakonyoszlop, Bakonyszűcs, Borzavár, Fenyőfő, Ganna, Halimba helységekbe.

A másik nagyobb, a telepítésben élenjáró főúri család, a Zichy család, mintegy 12 településre hozat németeket. Ezek Buda környéki- (Budakeszi, Budaörs, Dunabogdány, Zsámbék), bakonyi- (Bakonykúti, Herend, Jásd), vértesi- (Bodajk), illetve balaton-felvidéki helységeket érintettek (Barnag, Nagyvázsony, Vöröstó). A legtöbb betelepülő a XVIII. század első harmadában érkezett.

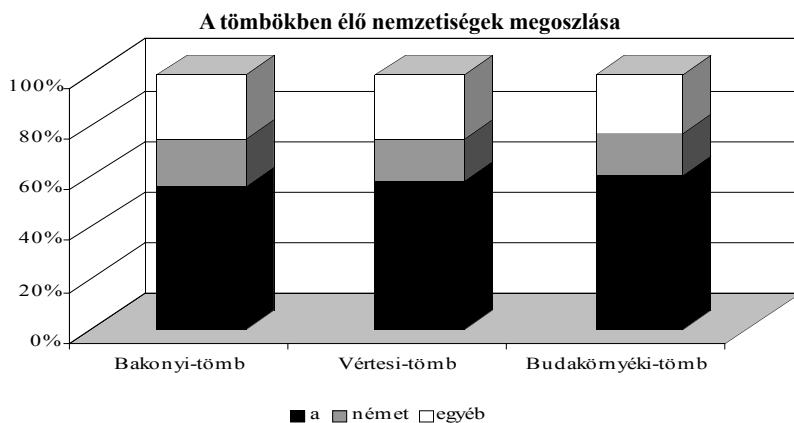
Emellett persze számtalan nemesi család végzett telepítő tevékenységet a célterületen, a fentiekén kívül említést érdemel a Sándor- (Leányvár, Kistorbágy), a Wattay- (Budakalász, Csobánka, Pomáz), és a Somogyi család (Bakonyjákó, Bánd, Döbrönte) (Jekel, P. 1928). (2. térkép)

A főúri telepítések mellett az egyház is részt vett e folyamatokban. Az esztergomi járásban az esztergomi érsek már a XVII. század végén, majd folyamatosan a XVIII. század első harmadában telepített nemcsak Esztergomba, hanem Dorog, Dág, Piszke, Nyergesújfalú és Süttő községekbe. A veszprémi püspökség, ugyancsak központjának közelébe Veszprémbe, Márkóra, Kislódre, Németbányára Városlódre hívott telepeseket, az 1720-as, 1730-as években, de a század 50-es éveiből is tudunk telepítésekről (Ajkarendek). Az egyházi telepítések harmadik csoportját a zirci apát szervezte, főként a század elején. Az ő közreműködésével kerülnek német anyanyelvűek (Zircen kívül, ahová többször is telepítettek) Magyarpolány, Bakonykoppány, Nagytevel, Olaszfalú községekbe. E fentiekén kívül meg kell említeni a Benedek-rendiek (Budajenő, Perbál, Telki), a klarissza nővérek (Piliscsaba), illetve a jezsuiták (Törökbálint, Etyek) ilyen irányú tevékenységét is. (1. ábra)

A rendelkezésre álló főként másodlagos források adatai, valamint a belőlük készült térképek alapján elmondhatjuk, hogy a telepítések kezdetben a sűrűbben lakott területekre, illetve elsősorban a főbb közlekedési útvonalak környékére, a hegyvidék északi-északkeleti részére, a Buda környéki és a Duna menti településekre irányultak. Később került sor a hegység belső területén lévő falvak újratelepítésére, majd pedig e területek kiegészítésképpen a többi település benépesítése következett. A telepítések, nem egyszerű feladatról lévén szó, természetesen nem mindig és nem azonnal érték el a kívánt célt, amit mi sem bizonyít jobban, hogy több településen többször kellett telepíteni, nemegyszer mindent teljesen újra kellett kezdeni.

A telespek falvak földrajzi elhelyezkedéséből kiderül az is, hogy a német, de a szlovák települések is, csaknem kivétel nélkül a hegyvidéki területeken találhatók. Lényegében a telespek korábbi környezetéhez leginkább hasonlatos hegyvidék jelöli ki falvaik területi elhelyezkedését.

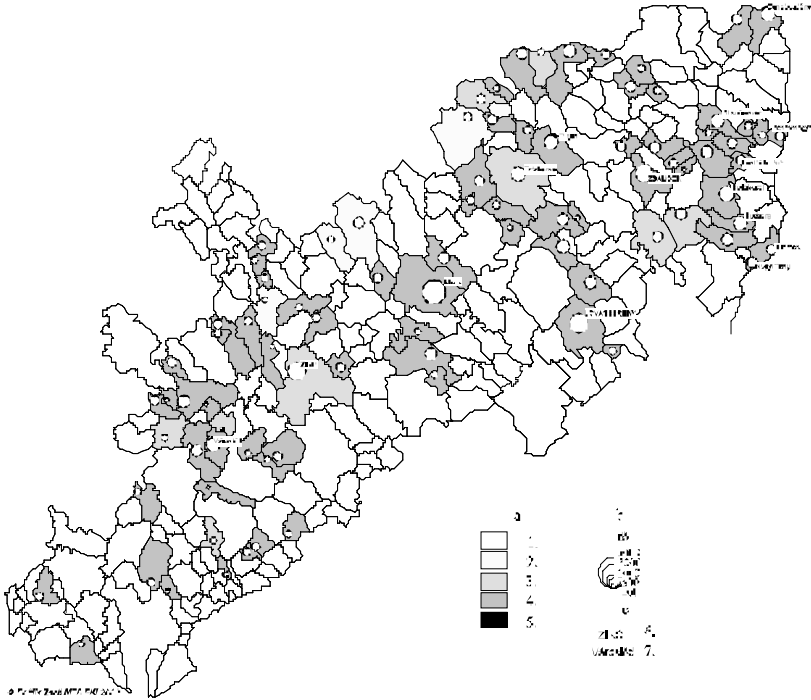
2. ábra

a = A vizsgált területen élő németek minimális aránya.

A vizsgált területet tekintve tehát a források alapján nyomon követhető valószínűsíthető telepítések következtében lényegében az 1750/60-as évekre (2. ábra) alakul ki az az et-

A német lakosság aránya és száma
1773/1784-ben

a = a német lakosság aránya; 1 = <5%; 2 = 5,01-25%; 3 = 25,01-50%; 4 = 50,01-75%; 5 = 75,01-100%; b = a német lakosság száma; c = a német közösségek nagysága; 6 = >1500 fő; 7 = >3000 fő

nikai térszerkezet, amelyet a század végi Lexicon Locorum 1773 adataiból rögzíthetünk. A térképen nyomon követhető a helyzet század eleji bizonytalansága. Például Süttő, Nyergesújfalu, Lábatlan 1696-ban telepített lakosságát a későbbi – már említett – történelmi viharok miatt az 1720-as és 1730-as években újratelepítették. Ugyanígy nem sikerült a kezdeti nehézségeket átvészelní Aka község német betelepültjeinek, illetve láthatunk olyan településeket is, amelyek német lakosai, valószínűleg az 1770-es években jelennek meg (pl. Bakonyszombathely, Kisbér, Máriahalom). (3. térkép)

6. A németség etnikai térszerkezete

a század végén

A német lakosok számának ugrásszerű emelkedését és elterjedését tehát a század második harmadára tehetjük.

Ezeknek a falvaknak a száma egyébként a XIX. század közepéig jelentősen nem változik (1840-ben 91 faluban találhatunk németeket jelentősebb számban) csak az egyes településeken belüli arányszám tolódik el. Ennek oka egyrészt abban keresendő, hogy míg az összlakosság (ezen belül is elsősorban a magyarság) száma dinamikusan növekszik, addig a német populáció legalábbis stagnál, így veszítik el sok helyen abszolút többségüket (pl. Naszály, Csolnok, Szomor), ám ez a forrás már említett, a magyarok számára kedvezőtlen pontatlanságából is eredhet. (Mtsh 1991)

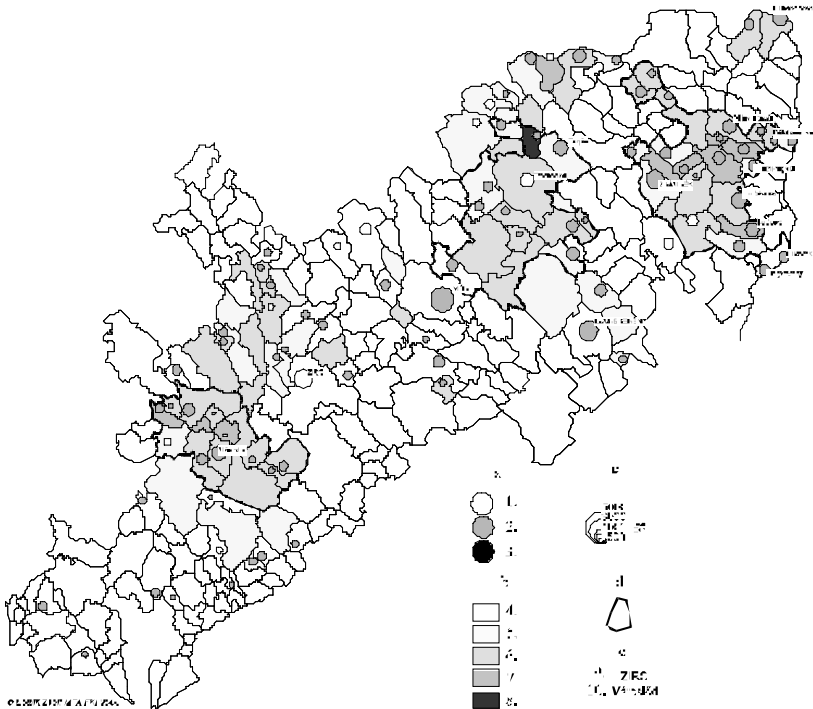
Összességében elmondható, hogy a kezdeti telepítések munkásai kevés kivételtől eltekintve, pl. Dorog, nem tudtak gyökeret verni, míg a szervezettebb, a vizsgált területen döntő mértékben földesúri-, illetve egyházi kolonizáció folyamán érkezettek már kirajzolják azt a településterületet, ahol a német anyanyelvűek jelenléte később is nyomon követhető (3. térkép). Ezen területek a Buda környékén formálódó csaknem összefüggő német etnikai gyűrű, a Tatabánya és Lábatlan környéki csomópont a Vértesben, illetve Mór környékén a Móri-árokban, valamint Zirc és Városlőd közelében a Bakonyban található. E térségek mellett kisebb-nagyobb, két-három településből álló szórványokban, illetve egy-két magányos faluban a Duna mentén és a Balaton-felvidéken jelez a forrás számottevő német anyanyelvű lakosságot.

A célterületen a Lexicon Locorum és az első hivatalos népszámlálás adatai alapján kalkulálva a német anyanyelvű lakosság száma körülbelül 52 és 67 ezer közé tehető, ami a térség összlakosságának mintegy 20–25%-a. Az említett forrás 89 mai településen említ német anyanyelvűeket, e csoporton belül 13 községben más, legtöbbször magyar anyanyelvűek mellett. Ez nagyjából a vizsgált területen lévő települések valamivel több mint egyharmada (33%). 100 főnél nagyobb csoportjaik száma szintén 89, melyek döntő többsége kis közösségnek mondható, hiszen 60%-a nem éri el az ötszáz, további 32%-a pedig az ezer főt. Hét további település lélekszáma 1000 és 1500 fő közötti. A nagyobbak mondható német közösségek az 1500 főt is meghaladják (Zirc: 4104 fő, Lovasberény: 2668 fő, Zsámbék: 2404 fő, a legnépesebb Mór 4206 fővel). Ez utóbbi jelentősebb csoportjai főleg Buda környékén, illetve a főbb közlekedési útvonalak mentén találhatók. Ugyanakkor valószínűsíthető, hogy az általuk lakott településeken általában abszolút többséget alkotnak.

A németek etnikai térszerkezete egzaktabbá tehető, ha megpróbáljuk pontosabban meghatározni az általuk lakott térségeket. Ehhez azokat a területeket kellett lokalizálni, ahol a Dunántúli-középhegység németiségének mozaikos térszerkezete leginkább mutatja a tömbösödés jeleit. Kompakt tömbökről – ahol egyébként pl. az asszimiláció mértéke nyilvánvalóan kisebb – akkor beszélhetünk, ha egy területen élők összessége, illetve jelentős többsége egy nemzetiséghez tartozik (pl. a székelyföldi magyarok vagy a koszovói albánok esetében). Jóval nehezebb a helyzet akkor, amikor a kisebbségi helyzetben lévő lakosság településterületén más népséggel él együtt (mint esetünkben).

E fent említett lehatárolást a szomszédsági mutató segítségével végeztem el, amely mutatót a települések német anyanyelvű lakosságának arányszáma alapján állítottam elő. Az ún. szomszédsági mátrixban a megfigyelési egységek szomszédainak aránya látható. A mutató kialakításában pedig lényegében azokat az arányszámokat átlagoltam, amelyek a településeket, illetve szomszédait jellemezték. Ezután a településekhez tartozó arányszámokat kategóriánként térképre vittem. Ez a modell lényegében az egy tömbben

A német nyelvszigetek a XVIII. század utolsó harmadában

a = a német lakosság aránya; 1 = <math>< 50\%</math>; 2 = 50,01–75%; 3 = 75,01–100%; b = a szomszédsági index nagysága; 4 = <math>< 26</math>; 5 = 26,01–33; 6 = 33,01–50; 7 = 50,01–66; 8 = 66,01–100; c = a német lakosság száma; d = a német nyelvszigetek határa; e = a német közösségek nagysága; 9 = >1500 fő; 10 = >3000 fő

élő német populációt ábrázolja, hiszen a magasabb értékekkel azok a települések rendelkeznek, amelyek szomszédaiban is magas a német anyanyelvű lakosság aránya.

A szomszédsági mutatók segítségével készített raszteres térképeken látható az adott településen élő németek száma is, külön kiemelve a nagyobb, 1000, illetve 1500 főt meghaladó közösségeket (4. térkép). Emellett a körök egyes színei a német lakosság arányát fejezik ki. Azokat a területeket, amelyekben a német lakosság jelenléte tömbszerűen fogható föl, ezen ismérvek alapján határoztam meg a XVIII. század végi állapotokban.

A szomszédsági mutató, mint utaltam rá, az adott település és szomszédainak német lakosságárányának átlaga. A kijelölt területek központját azok a települések alkotják, amelyek a legmagasabb szomszédsági mutatóval rendelkeznek, tehát nemcsak önmagukban, hanem szomszédságukban is magas a német lakosság aránya. Meg kell azonban jegyezni a módszer modell-értékű voltát, hiszen előfordult olyan eset, hogy ezen központi terü-

letek részét képezték olyan települések is, amelyek maguk nem, szomszédaik viszont igen nagy arányban rendelkeztek német anyanyelvű lakossággal. E magterületeket egészítik ki a közvetlen közelükben lévő azon települések, amelyek vagy nagyobb német közösséggel rendelkeznek, vagy németiségük aránya legalább 75%-os.

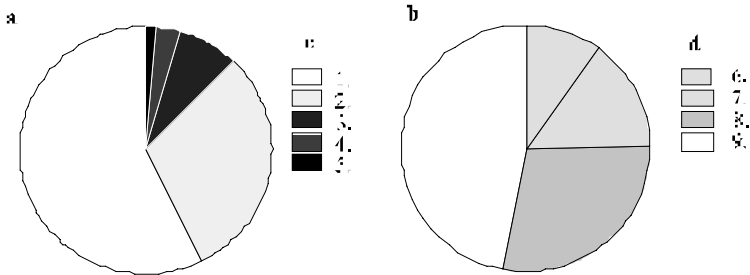
A fentiek alapján a XVIII. század végén három, viszonylag jól elkülöníthető, két kisebb és egy nagyobb térség határolható el, ahol feltételezhető a tömbszerűség. Ezen területek jellemzői az 1. számú táblázatban láthatók. A területileg legkisebb *Bakonyi-tömb* tizenkét akkor is létező települést foglal magában. Az itt található községekből tízben találhatunk német anyanyelvű lakosokat, melyek túlnyomó többségében (kilencben) arányuk meghaladja a 75%-ot, egy további településen pedig arányuk 50% fölötti. A területen élők száma 8 917 fő, ebből a német anyanyelvű lakosság száma 4 997 és 6 727 fő közé tehető, ami az összlakosság 56–75%-a. Ez a Dunántúli-középhegység németiségének 9,5–10%-át reprezentálja az 1773-as adatok alapján számított becslés szerint. A *Vértesi-tömb* tizennégy településéből tizenkettőben találhatunk német anyanyelvűeket; tizenegyben 75%-os, egyben 50%-os arányban. A 7 581 és 9 758 fő közé tehető németisége a terület lakosságának 58–74%-a, a Dunántúli-középhegység németjeinek pedig 14,5%-a lakik ezen a területen. A legnagyobb területű és legnagyobb lakosságszámmal rendelkező, tehát legjelentősebb tömb a *Budakörnyéki-tömb*, a maga huszonhat településével, melyek közül huszonkettőben élnek németek, mely településekből huszonegyben a német anyanyelvű lakosok aránya 75%, egyben pedig 50%. A németek aránya is itt a legmagasabb. A 14 781 és 18 800 fő közé becsült összlakosság 60–76%-a német anyanyelvű, ezzel pedig a célterület németisége csaknem egyharmadának (28%) nyújtanak otthont.

1. táblázat

	A tömbökben levő A tömbök etnikai összetétele					A németek	A németek min.
	települések	a XVIII. század utolsó harmadában		németek		részese a Dtkgh össznémetiségéből	
		németek	min.	németek	min.		
		száma		aránya			
Bakonyi-tömb	12	6 727	4 997	74,44%	56,05%	10,05%	9,59%
Vértesi-tömb	14	9 758	7 581	74,13%	57,60%	14,58%	14,56%
Budakörnyéki-tömb	25	18 800	14 781	76,06%	59,81%	28,09%	28,39%
tömbök összesen	51	35 285	27 359	74,88%	57,82%	52,72%	52,54%
tömbökön kívül	38	31 631	24 694			47,28%	47,46%
Dtkgh. Összes	89	66 916	52 053	25,38%	19,74%	100%	100%

A tömbök német anyanyelvű lakossága, még a németek minimális számával kalkulálva is, abszolút többséget élvez a körülhatárolt területeken, és a vizsgált terület németiségének jelentős részét is itt találhatjuk (3. ábra).

A 100 főnél nagyobb német közösségek nagyság szerinti megoszlása (a) és német lakosok eloszlása a szórvány- és tömbhelyzet között (b)

c = a 100 főnél nagyobb közösségek; 1 = 100–500; 2 = 501–1000; 3 = 1001–1500; 4 = 1501–3000; 5 = >3000; *d* = a német lakosság a tömb- és szórványhelyzet között; 6 = Bakonyi-tömb; 7 = Vértesi-tömb; 8 = Budakörményeki-tömb; 9 = szórvány

7. Összefoglalás

Összefoglalásként megállapítható, hogy a török időkben jórészt elnéptelenedett Dunántúli-középhegység újbóli benépesülése XVII–XVIII. század fordulóján megindult, majd később a század közepén fokozatosan lendületet vett telepítések eredménye. A telepítéseket – érdeküknek megfelelően – nagyjából a térség világi, illetve kisebbrészt egyházi földbirtokosai végezték. A telepések döntő többsége katolikus vallású német nyelvterületekről érkezett, ahol a telepítés feltételeinél (pl. többéves adómentesség) jóval kedvezőtlenebb körülmények elől menekülve kerekedtek föl a toborzó biztosok hívó szavára.

E folyamat alapvetően átfomálva a vizsgált térség etnikai arculatát, meghatározó a későbbi korszakokban is a hegység etnikai térszerkezetének alakulásában. A század utolsó harmadára az addig folyamatosan formálódó német anyanyelvű szórványok, illetve tömbszerű településterületek elhelyezkedése stabilizálódott, amelynek eredményeképpen kijelölhetők a térség német nyelvterületei, ahol e népcsoport jelenléte tömbszerűen fogható föl. E terület-meghatározások alapot adhatnak arra, hogy a további kutatásokban összehasonlíthatók legyenek a nemzetiségi lét különbségei a tömbben élők és a szórványhelyzetben lévők között.

Irodalom

- Acsády I. (1896): *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1715–1720*. Magyar Statisztikai Közlemények XII. k. Budapest 496 p.
- Dávid Z. (1957): Az 1715–20 évi összeírás. In: Kovacsics József (szerk.) *A történeti statisztika forrásai*
- Danyi D.–Dávid Z. (szerk.) (1960): *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. KSH könyvtára, Budapest 389 p.

- Dávid Z. (1980): A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. *Valóság* 8. 86–101. p.
- Faragó T. (1996): Gondolatok az 1715–20 évi országos adóösszeírás népesség és társadalmi célú fölhasználásáról. In: Visi Lakatos Mária: *Tanulmányok Dányi Dezső 70. születésnapjára*. Budapest.
- Jekel, P. (1928): Ansiedlung die Deutschen in Rumpfungarn In: *Deutschtum in Rumpfungarn*. Hrsg.: J. Bleyer 43–84. p.
- Lexicon Locorum... (1773) Kiadja a Béke küldöttség 1920.
- Marosi S.–Somogyi S. (1991): *Magyarország kistájkatasztere*. MTA FKI p. 1023
- Mtsh (1991): Magyarország Történeti Helységnévtára 13. köt. Veszprém megye
- Nordcliff, G. B. (1981): *Schließende Statistik für Geographen* – Springer Verlag Berlin–Heidelberg–New York 250 p.
- Schmidt, H. (1928): Die Deutschen Mundarten Rumpfungarns. In: *Deutschtum in Rumpfungarn*. Hrsg.: J. Bleyer pp. 7–39.
- Wellmann I. (1989): Magyarország népességének fejlődése a XVIII. században. In: Pach Zsigmond Pál (szerk.): *Magyarország története 1686–1790-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest 25–81. p.